

Теоретичні засади соціального розвитку села

У статті розкрито деякі теоретичні засади соціального розвитку села. Визначено сутність економічних категорій та понять «село», «сільська територія», «сільський соціум», «соціальний розвиток села» та особливості їх тлумачення в сучасних умовах з урахуванням досвіду країн – членів Європейського Союзу та європейського вибору України.

Ключові слова: село, сільська територія, сільський соціум, соціальний розвиток села.

В статье раскрыты некоторые теоретические аспекты социального развития села. Определена суть экономических категорий и понятий «село», «сельская территория», «сельский социум», «социальное развитие села» и особенность их толкования в современных условиях с учетом опыта стран – членов Европейского союза и европейского выбора Украины.

Ключевые слова: село, сельская территория, сельский социум, социальное развитие села.

Some theoretical principles of social development of village are exposed in the article. Certainly essence of economic categories and concepts «village», «rural territory», «rural socium», «social development of village» and feature of their interpretation, is in modern terms taking into account experience of countries–members of European Union and European choice of Ukraine.

Постановка проблеми. В сільській місцевості проживає і в найближчій перспективі проживатиме близько третини населення України, основна частина якого зайнята в аграрній сфері виробництва. Село не тільки виконує функцію продовольчого забезпечення держави, а й залишається носієм і продовжувачем самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій минулих поколінь. У селі сконцентрована значна частина соціально–економічного потенціалу суспільства.

Дискримінаційні заходи щодо селянства в попередні десятиліття, економічна криза призвели до занепаду села, що характеризується значним перевищенням смертності над народжуваністю, скороченням чисельності сільського населення, руйнацією сільської соціальної інфраструктури, зростанням безробіття, відтоком найбільш активної частини селян у місто. Жителі багатьох сіл втрачають можливість отримувати за місцем проживання найпростішу медико–санітарну допомогу, навчати дітей, користуватися послугами культурно–освітніх, торговельних та побутових закладів, реалізовувати продукцію особистих підсобних господарств. Багато сіл залишилося поза сферою обслуговування гро-

мадського транспорту. Обсяги будівництва житла скоротилися удвічі, а об'єктів соціально–культурного призначення – у 10 разів [11].

Усе вищезазначене вимагає проведення комплексного дослідження теоретичних засад соціального розвитку села, розробки нових методологічних підходів до з'ясування сутності економічних категорій та понять «село», «сільська територія», «сільський соціум», «соціальний розвиток села», визначення особливостей їх тлумачення в сучасних умовах з урахуванням досвіду країн–членів Європейського Союзу та європейського вибору України.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. У країнах з розвинутою ринковою економікою приділяється велика увага теоретичним питанням соціального розвитку села. Вагомий внесок у вивчення цих проблем зробили такі відомі вітчизняні вчені, як О. Бородіна, І. Власов, С. Гудзинський, Б. Данилишин, Т. Зінчук, Р. Косодій, О. Могильний, О. Онищенко, М. Орлатий, І. Прокопа, О. Прокопенко, К. Прокopiшак, П. Саблук, М. Хвесик, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба; зарубіжні – Л. Ван Деоель, Ж. Вілкін, Т. Дуча, Х. Каравелі, М. Кларк, Т. Лонч, В. Назаренко, В. Пациорковський, А. Петріков, Ж. Плева, Т. Ратінгер, О. Хашковська та багато інших. Однак в Україні цій проблемі з боку науковців ще не приділяється достатня увага.

Метою статті є визначення сутності економічних категорій та понять «село», «сільська територія», «сільський соціум», «соціальний розвиток села» та врахування особливості їх тлумачення в сучасних умовах з урахуванням досвіду країн – членів Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз категорії «село» свідчить, що воно зазнало змістовного наповнення протягом останніх десятиліть. Наприклад, за радянських часів віднесення населеного пункту до сільського відбувалося на підставі того, що більшість його жителів зайнята у сільсько–господарському виробництві. В більшості країн, утім, враховується лише загальна чисельність населення. Нормативи у різних країнах різні, однак існує тенденція, що в розвинутих та малонаселених країнах межа, що відділяє села від міст, нижча, а в нерозвинутих та густозаселених – вища. Наприклад у Фінляндії будь–яке поселення, де живе більше 200 осіб, – це місто, тоді як у деяких країнах Африки та Росії поселення з 20– чи навіть 65–тисячним населенням (наприклад, Інгушетія, ст. Орджонікідзевська) вважаються селами. Поряд із визначенням «село» для найменших населених пунктів застосовується також поняття «хутір». Згідно з традицією головною відмінністю між ними є існування у селі окремої парафії з храмом [3].

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

Термін «село» часто вживається в розмовній мові для позначення невеликих або середніх містечок з метою привернення уваги до їх малого розміру, відсутності інфраструктури тощо. Існуюча точка зору більшості вітчизняних вчених – зокрема, С.О. Гудзинського, І.В. Прокопи, Л.О. Шепотько, В.Д. Ярового – зводиться до того, що під терміном «село» слід розуміти не просто територію та її мешканців, для яких характерною рисою є діяльність, пов'язана переважно з сільськогосподарським виробництвом, а й своєрідну етнічну культуру, звичаї, соціальні процеси [21, с. 326–328]. А на думку Р.В. Ривкіної, село слід розглядати як систему відносин з обов'язковим врахуванням соціальних характеристик сільського населення [20, с. 151]. Позиція О.Ю. Прокопенко ґрунтується на тому, що село – це «...такий тип соціально-економічної системи суспільного відтворення, що є надзвичайно важливим структуроутворюючим елементом державної системи України» [13, с. 143]. Водночас Д.О. Мотруніч, І.В. Прокопа та Л.О. Шепотько акцентують увагу на тому, що село – це поєднання, сукупність виробничої та соціальної сфер, життєве середовище селян, для якого характерною особливістю є народна творчість, традиції, духовне життя [12, с. 30–39]. Узагальнюючи підходи до дефініції терміну «село», з'ясовано, що з позицій системного, структурного, функціональних підходів – це складна динамічна соціально-економічна система, яка водночас є підсистемою більш складного рівня – суспільства. Для нього властиві: підпорядкованість праці ритмам природи, нерівномірність трудової зайнятості; тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль, велике значення місцевих авторитетів; менш напружений ритм життя, простіші форми спілкування, ніж у місті; зв'язок із природним середовищем; дисперсність розселення (розкиданість як самих сільських населених пунктів, так і індивідуальних осель у них).

В економічних дослідженнях досить часто як синоніми використовуються терміни «село» і «сільська територія». Так, зокрема, за визначенням Організації з економічної співпраці та розвитку (ОЕСР), сільська територія – це місцевість, яка охоплює людей та інші ресурси суспільного ландшафту і дрібних населених пунктів за межами сфери економічної активності великих міських центрів, тобто позаміська периферійно розміщена територія, для якої характерна низька щільність населення [1]. На думку українського вченого В.В. Юрчишина, під «сільською територією» слід розуміти складне і багатофункціональне природне, соціально-економічне та виробничо-господарське територіальне структурне утворення, яке характеризується сукупністю властивих йому особливостей [22, с. 4]. За міжнародними критеріями сільська територія – це громади із щільністю населення менше 150 жителів на кв. км [10, с. 10], що може складатися з кількох сіл, селища або навіть невеликого міста в

сільській місцевості [1, с. 263]. Виходячи з міжнародного рівня до визначення сільських територій, ряд російських вчених характеризують її через різноманітне поєднання природних та штучних ознак: тваринний та рослинний світ, сільськогосподарські угіддя та земельні ділянки, що не обробляються, багато унікальних об'єктів населених пунктів, а також глибоко укорінені соціальні та культурні традиції, які неможливо перенести в інші місця або відтворити деінде. Унікальність сільської території полягає у її здатності якнайповніше виконувати функції життєзабезпечення; вона є джерелом багатьох використовуваних людиною благ – природних ресурсів, місцем проживання, рекреаційним об'єктом, місцем асиміляції відходів та ін. [18, с. 24]. Аналіз наявних позицій вчених дає зробити висновок, що поняттям «сільська територія» означають історично сформований елемент поселенської мережі, що пов'язує сукупність сільських населених пунктів (селищ, сіл, хуторів), і порівняно з терміном «село» має чітко окреслений просторовий локал.

У широкому розумінні поняття соціального розвитку завжди відображає умови життєдіяльності людських спільнот, напрями політики, які спрямовані на її облаштування. Оскільки ці спільноти є головними суб'єктами і водночас об'єктами цілеспрямованого виробничої та економічної політик, то соціальна сфера і економіка органічно взаємопов'язані і зливаються в єдине ціле у соціальній політиці. По відношенню до села соціальний розвиток – це, перш за все, зростання рівня та покращання якості життя сільського населення [8].

Соціальний розвиток села переважно визначають як процес, в якому відбуваються суттєві кількісні та якісні зміни в соціальній сфері суспільного життя або окремих його компонентах – соціальних відносинах, соціальних інститутах, де одні соціальні явища змінюються явищами більш високого рівня або переходять на вищий ступінь свого стану (прогресивний розвиток), чи, навпаки, переходять на нижчий рівень (регресивний розвиток) [5].

Дослідження суспільного розвитку розпочинається ще в добу античності. Так, Платон і Аристотель прагнули пояснити суспільні явища. Аналізуючи величезний потік публікацій щодо суспільного розвитку, не можна не зазначити, що переважно всі його моделі ґрунтуються на макроекономічному аналізі. Першим варіантом створення моделей була модель економічного зростання – «Економічна таблиця» 1758 року (французького економіста Ф. Кене), в якій було досліджено рух створеного в сільському господарстві додаткового продукту в соціальну сферу. Хоча термін «соціальний» вперше з'явився в економічній літературі у 19 столітті, з появою монографії американського соціолога Чарльза Гелпіна «Соціальна анатомія сільського суспільства». Протягом кількох наступних десятиліть сформувалася відносно розвинута теоретична база для досліджень соціальних процесів на селі [14].

Класики політичної економії А. Сміт [15] та Д. Рікардо основними чинниками зростання рівня добробуту вважали обсяг створюваного фізичного продукту, суспільного багат-

ства, а саме – зростання національного доходу на душу населення в умовах вільної конкуренції, який гармонізує приватні та суспільні інтереси.

Вчений-економіст С. Сісмонді звертав увагу на необхідність активного державного втручання в економіку з метою захисту суспільних цінностей, тому перевагу в економічному зростанні віддавав суспільному добробуту. Основним критерієм соціально-економічного розвитку суспільства вчені-економісти А. Маршалл, А. Піга та К. Віксель називали «економічну справедливість» [9]. Вони наголошували на необхідності державного втручання для усунення недоліків ринкового механізму за допомогою доповнення ринкових критеріїв добробуту соціальними, зокрема у задоволенні таких суспільних потреб, як освіта, охорона здоров'я тощо. Участь держави в досягненні суспільного добробуту обстоював у своїх теоріях Дж. Кейнс, який звертав увагу на формування ефективного платоспроможного попиту в поєднанні з вільним підприємством. Кейсіанський напрям економічної теорії ще більшою мірою долає принцип індивідуалізму, а сутність людини розглядається крізь призму широкого кола її інтересів. Економічну модель поведінки людини він доповнює такими чинниками, як милосердя та альтруїзм.

До відомих соціальних теорій слід віднести теорію «трьох секторів» американського економіста Фішера, в якій до третьої сфери розвитку економіки віднесено «сферу послуг» (транспорт, комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я).

Вчені-економісти Р. Харрод і Е. Домар у моделі економічного зростання виділяють інвестиції як головний чинник розвитку виробництва і одержання доходу. Вони стверджують, що в суспільстві, яке динамічно розвивається сукупний попит, зростає пропорційно виробничим можливостям, які залежать від наявності ресурсів, робочої сили і стану техніки. Згідно з цією моделлю кожна країна має пройти п'ять стадій росту: перехідну, стартову, руху до зрілості, індустріалізації, масового виробництва та споживання. Модель Харріса – Тодаро (Harris/Todaro), побудована на основі робіт 1960-х років Мікаеля Тодаро і Джона Харріса пояснює міграцію сільського населення перевищенням доходів у місті над доходами в селі [14].

Українська соціально-політична думка традиційно була зорієнтована на сільські проблеми, оскільки село розглядається як осередок національної ментальності, особливості якої різною мірою впливають на всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Найцікавішими спостереженнями і роздумами збагатили українську соціальну думку наприкінці XIX – на початку XX ст. І. Франко, М. Грушевський, П. Христюк, С. Подолинський. Наприклад, М. Грушевський обстоював необхідність побудови соціальної держави і стверджував, що саме держава має гарантувати соціальну справедливість та добробут людей [4]. Про побудову держави «матеріального добробуту людей» згадував І. Франко.

За радянських часів вчені змушені були обслуговувати політичні інтереси влади, змінюючи напрям своїх пошуків

залежно від політичних рішень, часто підганяючи під них результати досліджень.

На увагу заслуговує теорія «граничної корисності господарських благ» (М. Туган-Барановський), в якій висунуто ідею поєднання трудової теорії цінності з теорією граничної корисності, вважаючи, що саме такий підхід уможливить зіставлення корисності й витрат суспільної праці, тобто результатів із витратами. М. Туган-Барановський [17] сформулював закон, згідно з яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційно їхнім трудовим вартостям. У своїх працях М. Туган-Барановський [16] розвивав ідеї змішаної економіки, зокрема у праці «Соціальні основи кооперації» узагальнено ідеї про кооперацію в сільській місцевості.

Концепція «кооперації» набула подальшого розвитку в працях О. Чаянова, який підвищення ефективності господарювання аграрного сектора економіки вбачав у розвитку кооперації [19]. Він вважав, що на розвиток суспільства впливає розвиток сільської поселенської мережі, тому в своїх працях обґрунтовував типи внутрігосподарських систем розселення. Прихильниками розвитку кооперації були вчені-економісти: Дж. Коул (США), Ф. Ларрен (США), Дж. Сакс (США), Дж. Стречі (США).

Отже, суспільне життя проходить під дією об'єктивних законів економічного розвитку, зокрема:

- попиту;
- пропозиції;
- вартості;
- відносної рідкості ресурсів;
- граничної корисності;
- економії часу;
- «закон Енгеля»;
- зростання економічних потреб;
- зростання потреб;
- «закон Кейнса»;
- конкуренції;
- насичення потреб;
- народонаселення;
- зростання мобільності населення;
- територіальної комплексності продуктивних сил.

Дія цих законів має специфічні особливості, зокрема на регіональному рівні, і значною мірою визначає соціальний розвиток села [14].

Отже, однією з основних причин затяжної кризи на селі є недостатнє врахування соціального розвитку села, який вимагає змін відповідно до сучасності.

Соціально-територіальну сферу в цілому характеризує розвиток сільської території. Досліджуючи формування економіки сільських територій розвинутих країн, Е. Басіла робить висновок, що «сільський простір, який не є ні фізичною, ні економічною периферією, перебуває в центрі глобального процесу реструктуризації, більше того, зі своїм двоїм характером фактора виробництва і споживчого товару він

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

відіграє активну роль у формуванні постіндустріальної економіки» [23].

Стрижнем даного процесу виступає сільський соціум: сукупність людей, які мають спільне постійне місце помешкання, залежать один від одного у повсякденному житті та здійснюють різновидову діяльність з метою задоволення своїх економічних та соціальних потреб [6, с. 269]. Визначальною особливістю сільського соціуму порівняно з міським є домінуючість природно-історичних чинників над соціально-економічними, специфічний спосіб життя та культура. Інакше кажучи, сільський соціум – це тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, зумовлена природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності [7], а від співвідношення активної та пасивної його частин залежать перспективи розвитку села на майбутнє [2, с. 75].

Висновки

Отже, підсумовуючи все вище викладене, зазначимо, що селом можна вважати соціально-економічну систему, яка є частиною більш складної системи – суспільства країни. Ключовим елементом цієї системи є сільський соціум, забезпечення добробуту якого визначено метою соціального розвитку.

Перебіг цього процесу залежить від соціальних явищ. Зважаючи на тенденції, які характерні для розвинених країн світу, зокрема й країн Європейського Союзу, провідна роль у ньому має належати самим селянам, що за активної роботи адекватної аграрної політики держави та механізмів її реалізації сприятиме розвитку села в цілому.

Література

1. Аграрная политика / А.П. Зинченко, В.И. Назаренко, В.В. Шайкин и др.; под ред. А.П. Зинченко. – М.: КолосС, 2004. – 303 с.
2. Бондаренко Л.В. Жилищное строительство на селе / Л.В. Бондаренко. – М.: Росагропромиздат, 1988. – 77 с.
3. Вікіпедія. – Режим доступу: – <http://uk.wikipedia.org/wiki/Село>
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський // Репринтне відтворення видання 1913 р. – К.: 1990. – С. 197–198.
5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. редактор) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», – 2000. – 952 с.
6. Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР / А.Я. Кваша. – М., 1974. – С. 20.
7. Конрад Ю. Податкова політика в Україні: підходи і перспективи / Ю. Конрад, І. Луніна // Економіка України. – 1996. – №11. – С. 29–37.

8. Куцмус Н.М. Соціально-економічний розвиток села в умовах європейського вибору: дис... канд. наук: 08.00.03 / Наталія Миколаївна Куцмус. – Житомир, 2008. – 191 с.

9. Мендель И.Д. Кластерный анализ / И.Д.Мендель. – М.: «Финансы и статистика», 1988.

10. Обеспечить устойчивое развитие сельских территорий (по материалам международного экономического форума «Законодательное обеспечение устойчивого развития сельских территорий») // Экономика сельского хозяйства России. – 2005. – №8. – С. 10–13.

11. Про основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 грудня 2000 року №1356/2000. – Режим доступу: – <http://agro.ua.net/laws>.

12. Прокопа І.В. Виробнича сфера села; сільське життєве середовище: Наук. вид. / І.В. Прокопа, Д.О. Мотруніч, Л.О. Шепотько. – НАНУ, Ін-т економіки, – К., 2001. – 119 с.

13. Прокопенко О. Сутність, роль та місце «сільського поселення» в розрізі регіональної економіки / О. Прокопенко // Регіональна економіка. – 2005. – №4. – С. 138–145.

14. Прокопишак К.В. Розвиток соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин (на прикладі Карпатського регіону): дис... док. наук: 08.09.01 / К.В. Прокопишак. – Львів, 2003. – 498 с.

15. Смит А. Исследование о природе и причине богатства народов / А. Смит. – М., 1935. – Т. 1. – С. 134–152.

16. Туган-Барановський М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989.

17. Туган-Барановський М.И. Політична економія: Курс популярний / М.И. Туган-Барановський. – К.: Наук.думка, 1994. – 264 с.

18. Устойчивое развитие сельских территорий. Вопросы стратегии и тактики. – М.: ФГНУ «Росинформагротех». – 2004. – 312 с.

19. Чаянов А.В. Избранные труды / А.В. Чаянов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 432 с.

20. Чигирин В. Сільський соціум та його місце у системі соціально-економічних відносин / В. Чигирин // Економіка АПК. – 2004. – №8. – С. 150–153.

21. Шепотько Л.О. Сільський сектор України: на рубежі тисячоліть / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий / У двох томах. Т. 2. – Соціальні ресурси сільських територій. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 466 с.

22. Юрчишин В.В. Сільські території як самоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – №3. – С. 3–10.

23. Drucker P. Manadement: Tasks. Responsibilities. Practice / P. Drucker. – London, 1974.